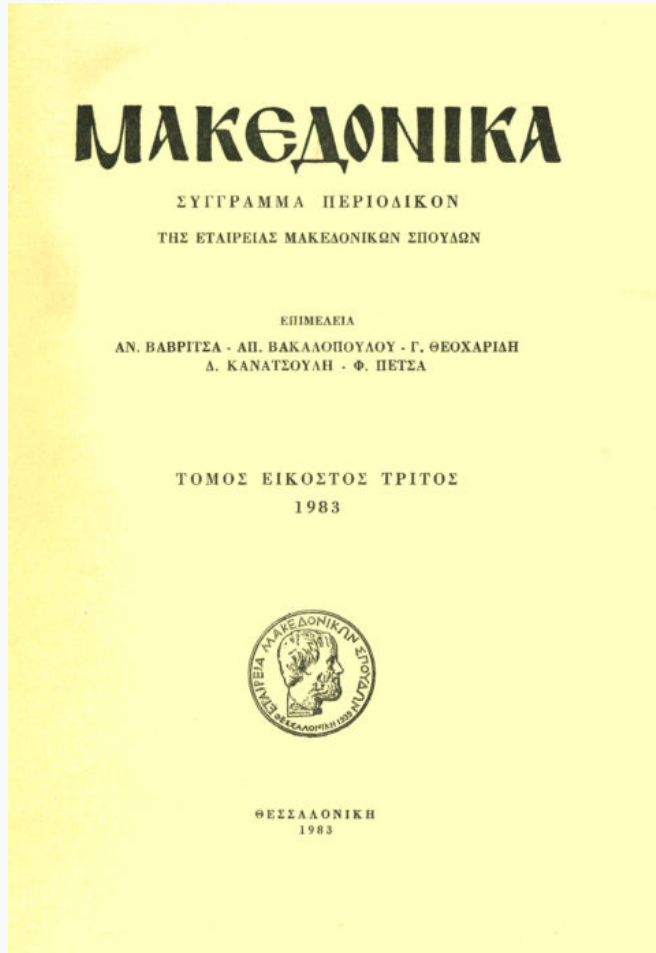

Μακεδονικά

Τόμ. 23, Αρ. 1 (1983)

Ένας άγνωστος οκταγωνικός ναός στη Θεσσαλονίκη

Ευτέρπη Μακρή

doi: [10.12681/makedonika.333](https://doi.org/10.12681/makedonika.333)

Copyright © 2014, Ευτέρπη Μακρή

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Μακρή Ε. (1983). Ένας άγνωστος οκταγωνικός ναός στη Θεσσαλονίκη. *Μακεδονικά*, 23(1), 117–133.
<https://doi.org/10.12681/makedonika.333>

ΕΝΑΣ ΑΓΝΩΣΤΟΣ ΟΚΤΑΓΩΝΙΚΟΣ ΝΑΟΣ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

Στή μνήμη τοῦ Λάζαρου Κορτοῦ

Οἱ σωστικές ἀνασκαφές στίς κατοικημένες περιοχές, παρά τὸν περιστασιακό τους χαρακτήρα καὶ τὴν πίεση χρόνου μὲ τὴν ὁποία συχνὰ ἐκτελοῦνται, εἶναι ἐξαιρετικά χρήσιμες, γιατί πλουτίζουν σημαντικά τίς γνώσεις μας στὸν τομέα τῆς πολεοδομίας καὶ τῆς μνημειακῆς τοπογραφίας τῶν ἀρχαίων πόλεων. Στὴν περίπτωση τῆς Θεσσαλονίκης ἡ σύνθεση τῶν στοιχείων, ποὺ προέκυψαν ἀπὸ τίς ἀνασκαφές τῶν οἰκοπέδων, θὰ μπορούσε ν' ἀποβεῖ μερικὲς φορὲς πολὺ ἀποτελεσματική, ὅπως στὴν περίπτωση τοῦ μνημείου ποὺ παρουσιάζεται ἐδῶ.

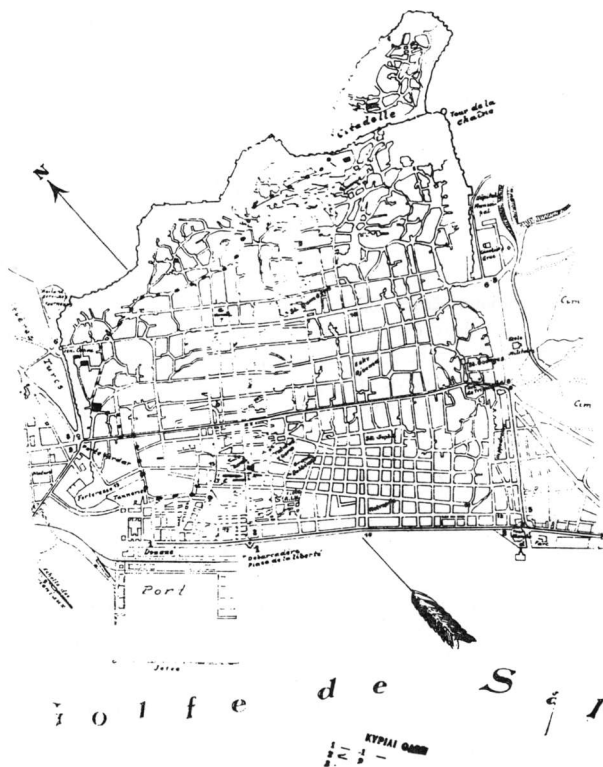
Πρόκειται γιὰ ἕναν ἄγνωστο ὀκταγωνικό ναό, τμήματα τοῦ ὁποίου ἀνασκάφηκαν τὰ τελευταῖα χρόνια στὰ θεμέλια οἰκοδομῶν τῆς περιοχῆς Βαρδαρίου καὶ συγκεκριμένα στὸ οἰκοδομικὸ τετράγωνο, ποὺ ὀρίζεται σήμερα ἀπὸ τίς ὁδοὺς Παπαρρηγοπούλου, Ζεφύρων καὶ Μαβίλη (σχ. 1). Τὰ οἰκόπεδα ποὺ συνθέτουν τὸ κτίριο εἶναι:

1. Οἰκόπεδο ὁδοῦ Ζεφύρων 9

Στὰ θεμέλια τῆς οἰκοδομῆς αὐτῆς ἀνασκάφηκε τὸ 1970 ἡ κόγχη τοῦ Ὀκταγώνου¹ (πίν. 1α), κατασκευασμένη μὲ ἐναλλασσόμενη τοιχοδομία ἀπὸ μαρμάρινους δόμους καὶ πλίνθους σὲ ὕψος 0,80 μ. ποὺ ἔφθανε τὰ 1,80 μ. στὴ νότια παρεῖα τοῦ σκάμματος τῆς οἰκοδομῆς (πίν. 1β). Στὸ ἴδιο οἰκόπεδο ἀποκαλύφθηκε σὲ μήκος 6,30 μ. ὁ πρὸς βορρὰν τῆς ἀψίδας τοῖχος μὲ πλάτος θεμελιώσεως 3,20 μ. καὶ ἀνωδομῆς 2,90 μ., μέσα στὸ πλάτος τοῦ ὁποίου ἄνοιξαν σὲ μεταγενέστερη φάση μία κόγχη προθέσεως. Ἐπίσης ἐντοπίσθηκε στὸ νότιο ἄκρο τῆς ἀψίδας ἡ παρεῖα μιᾶς θύρας, ποὺ ὡδήγησε ἐξωτερικά τοῦ ἱεροῦ (πίν. 2α). Ἀνασκάφηκε ἀκόμη σὲ μήκος 4 μ. ἡ ΒΑ πλευρὰ τοῦ στυλοβάτη τοῦ Ὀκταγώνου, ὅπου ἀποκαλύφθηκε *in situ* ἡ βάση ὀκτάπλευρου κίονα (πίν. 2β). Μία παρόμοια βάση βρέθηκε μέσα στὰ μάζα τῆς ἀνατολικῆς παρεῖας τοῦ σκάμματος τοῦ οἰκοπέδου. Σὲ κανένα σημεῖο δὲ διαπιστώθηκε δάπεδο. Τὰ ὄστρακα ποὺ ἔδωσε ἡ ἀνασκαφὴ τῆς κόγχης τοῦ Ὀκταγώνου εἶναι μεγάλος ἀριθμὸς παλαιοχριστιανικῶν ἀγγείων μὲ ἐγχάρακτες ραβδώσεις καὶ σὲ μικρότερο ποσοστὸ θραύσματα ἐφραλωμένων

1. ΑΔ 27 (1972) Χρονικά Β₂, Ἀθήναι 1977, 570-71

βυζαντινῶν ἀγγείων τοῦ 13ου καὶ 14ου αἰ. μαζί με λίγα κομμάτια ἀπὸ πρῶιμα ἐφραλωμένα ἀγγεία με ὑποκίτρινη ἐφράλωση. Σήμερα ἡ κόγχη τοῦ Ὁκτα-

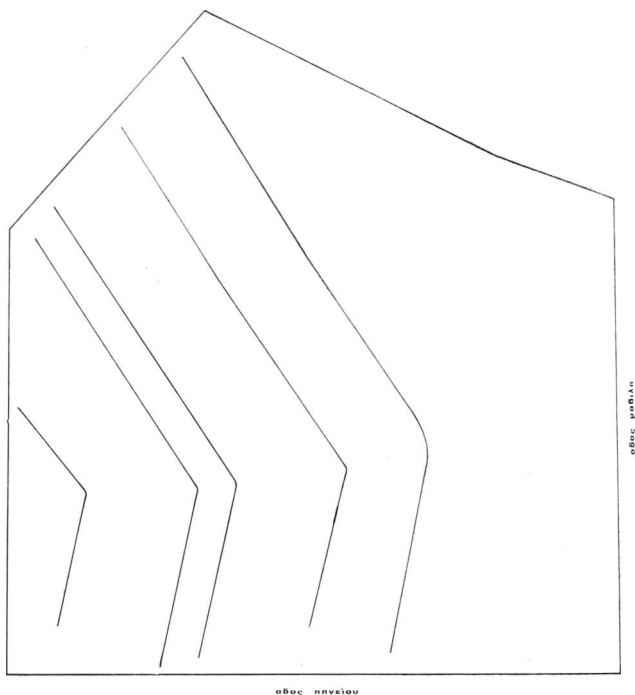

Σχ. 1. Σχέδιο τῆς παλιᾶς Θεσσαλονίκης, ὅπου σημειώνεται ἡ θέση τοῦ Ὁκταγώνου.

γώνου διατηρεῖται στὸ ὑπόγειο τῆς οἰκοδομῆς, χωρὶς νὰ ἔχουν ὁμως ἐξα-
σφαλισθεῖ οἱ προϋποθέσεις γιὰ μιὰ σωστὴ διατήρηση.

2. Οικόπεδο οδών Πηγειοῦ καὶ Μαβίλη

Ἐδῶ ἀποκαλύφθηκαν τὸ Μάρτιο τοῦ 1982 τμήματα ἀπὸ τὴ θεμελίωση τοῦ ἐσωτερικοῦ πυρήνα καὶ δύο πλευρῶν τοῦ στυλοβάτη καὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ τοίχου τοῦ Ὀκταγώνου (σχ. 2). Οἱ πλευρὲς τοῦ στυλοβάτη ἀποκαλύ-

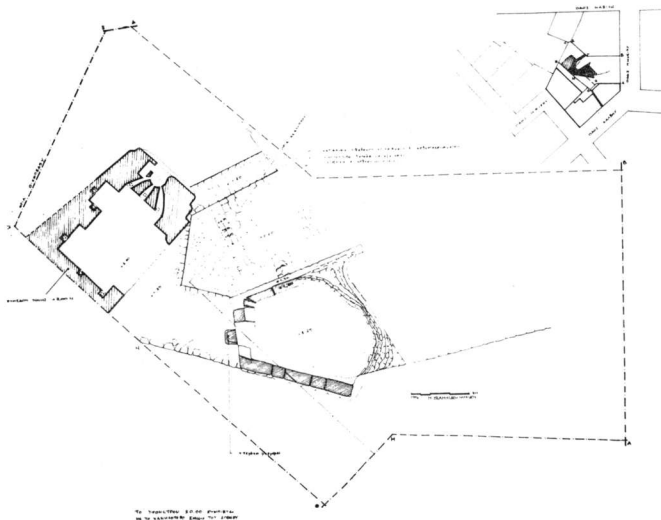

Σχ. 2. Κάτοψη τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ οἰκοπέδου Πηγειοῦ-Μαβίλη.

φθηκαν σὲ μήκος 12 μ. καὶ 7 μ. ἀντίστοιχα καὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ τοίχου σὲ μήκος 15 μ. καὶ 6,30 μ. (πίν. 3α). Ἐπάνω στὴ θεμελίωση τοῦ ἐξωτερικοῦ τοίχου βρέθηκε οκταγωνικὸ κορινθιακὸ κιονόκρανο τοῦ τέλους 4ου - ἀρχῶν 5ου αἰ. Τὰ εὐρήματα διατηρήθηκαν στὸ ὑπόγειο τῆς οἰκοδομῆς.

3. Οικόπεδο οδοῦ Πηγειῶ 8

Ἐνασκάφηκε τὸν Ἰούνιο τοῦ 1976¹ (σχ. 3). Μετὰ τὴν κατεδάφιση τῶν παλιῶν κτισμάτων, φάνηκε στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ οἰκοπέδου τὸ caldarium ἐνὸς μικροῦ λουτροῦ τῆς τουρκοκρατίας μετ' ὕψος διατήρησης 2 μ., ἐπά-

Σχ. 3. Κάτοψη τῆς ἀνασκαφῆς στὰ θεμέλια τῆς οδοῦ Πηγειῶ 8. Διακρίνεται ἀριστερὰ τὸ caldarium τοῦ τουρκικοῦ λουτροῦ, ὁ στυλοβάτης τοῦ Ὁκταγώνου, τὸ πλίνθινο δάπεδο τοῦ ρωμαϊκοῦ σπιτιοῦ καὶ τμήμα τοῦ ἐσωτερικοῦ πυρήνα τοῦ Ὁκταγώνου.

νω στὸ δάπεδο τοῦ ὁποίου ὑπῆρχε ἓνα μεγάλο κορινθιακὸ κιονόκρανο (πίν. 3β). Τὸ caldarium, ποῦ εἶχε διαστάσεις 4,67 × 3,60 μ., κτίσθηκε ἐπάνω σὲ δύο ἀρχαιότερους τοίχους, πού, ὅπως ἐξακριβώθηκε ἀργότερα, ἀνήκουν στὰ θεμέλια τοῦ στυλοβάτη καὶ τοῦ νότιου τοίχου τῆς κόγχης τοῦ Ὁκταγώνου. Ἡ ὑποθεμελίωσή του εἶχε ὕψος 1,50 μ. καὶ ἔδενε μετ' ἄλλη δύο σειρὲς ξυλοδεσιές. Στὸ κάτω δάπεδο διατηροῦνταν στή θέση τους τμήματα τριῶν

1. ΑΔ 1976, Χρονικά ὑπὸ ἐκδοση. Τὴν ἀνασκαφὴ παρακολούθησα τότε ὡς ἐπιστημονικὴ βοηθός.

πεσσών έξαγωνικού σχήματος, οί όποιοι στήριζαν τó δεύτερο δάπεδο τού λουτρού (πίν. 4α). Ίχνη τού δαπέδου αúτου διαπιστώθηκαν σέ ύψος 0,73 μ. άπό τó επίπεδο τού κάτω δαπέδου. Στό νότιο τοίχο τού λουτρού ύπήρχε τó ραεφurnium (πίν. 4β), πού κατασκευάστηκε έπάνω στό στυλοβάτη τού Όκταγώνου. Έπάνω άπό τó ραεφurnium διαπιστώθηκαν ίχνη μιås όρθογώνιας δεξαμενής διαστ. 2,80 × 1,05 μ. Μέσα στό πάχος τής τοιχοποιίας τού θερμού οίκου τού λουτρού ύπήρχαν όρθογώνιες κόγχες διαστάσεων 0,25 × 0,65 μ. πού χρησίμευαν ώς άεριουλκοί για τή θέρμανση τού caldarium. Ό θερμός άέρας διέτρεχε τά στόμια τού ραεφurnium και όλο τó χώρο τών υποκαύστων, έφθανε στις τετράγωνες κόγχες και σέ μορφή άτμου διαμέσου πηλίνων σωλήνων, πού ξεκινοδσαν άπό τις κόγχες, διοχετευόταν σέ όλο τó ύψος τών τοίχων, έξασφαλίζοντας τή θερμότητα στό χώρο.

Στήν ύποθεμελίωση τού λουτρού βρέθηκαν όστρακα άγγελίων τύπου Κιουτάχιας μαζί με άλλα άβραφή, πού χρονολογούν τó κτίριο στό 17ο σί. Νοτιοδυτικά τού λουτρού και σέ βάθος 2,70 μ. άπό τó δάπεδό του άποκαλύφθηκαν τμήμα ένός σπιτιού ρωμαϊκών χρόνων, με δάπεδο άπό πλίνθους έπιχρισμένους με άσβέστη, και μιá κτιστή σκάλα με τρία σκαλοπάτια (πίν. 5α). Ή κλίμακα άπέχει 0,65 μ. άπό έναν τοίχο, πού σώζεται σέ μήκος 5 μ. και έχει πλάτος 1,20 μ., ό όποιος σέ β' φάση έπιχρίστηκε με άσβέστη σέ μήκος 3,30 μ. Ό παραπάνω τοίχος άνήκει στό στυλοβάτη τού Όκταγώνου. Κάτω άπό τó δάπεδο τού σπιτιού διαπιστώθηκε άγωγός. Στην έπίχωση τού δαπέδου με τούς πλίνθους βρέθηκαν λίγα όστρακα άγγελίων τού Ιου μ.Χ. αϊ. και πολλά ύστερορομαϊκά, κυρίως τού 4ου αϊ. "Όλο τó ύπόλοιπο δυτικό τμήμα τού οικοπέδου κατελάμβανε ή ύποθεμελίωση ένός πολú ισχυρού τοίχου, πού σωζόταν σέ ύψος 2,25 μ. άπό τή στάθμη τής όδου Πηνειού. Ό παραπάνω τοίχος άνήκει στόν όκταγωνικό έσωτερικό πυρήνα τού ναού (πίν. 5β). Στην έπίχωσή του βρέθηκαν όστρακα άγγελίων παλαιοχριστιανικών χρόνων, μικρά κομμάτια μαρμάρου και λίγα όστρακα έφυαλωμένων βυζαντινών άγγελίων με έγγάρακτη διακόσμηση και κίτρινη έφύαλωση τού 12ου-13ου αϊ.

4. Εύρήματα όδών Κάλβου, Καρατζά και Πηνειού

Τό 1972, κατά τή διάρκεια έργασιών τού ΟΥΘ για τοποθέτηση σωλήνων ύδρευσεως στην όδό Κάλβου, άποκαλύφθηκαν τμήματα θεμελίωσης τού έσωτερικού πυρήνα και τού στυλοβάτη τού Όκταγώνου. Στά θεμέλια οίκοδομής τών όδών Κάλβου, Καρατζά και Πηνειού¹ ανασκάφηκαν τήν ίδια χρονιά οί θεμελίώσεις τού έσωτερικού πυρήνα, τού στυλοβάτη και τού

1. ΑΔ 27 (1972) Χρονικά Β₂, 505.

έξωτερικού τοίχου του 'Οκταγώνου (πίν. 6α). 'Εδώ άποκαλύφθηκαν και οι θεμελιώσεις τμημάτων του ανατολικού και δυτικού τοίχου του νάρθηκα (πίν. 6β). Στα θεμέλια του μεγάλου πλάτους έσωτερικού πυρήνα του ναού άνασκάφηκε μία τετράγωνη δεξαμενή των ύστερων βυζαντινών χρόνων. 'Η κινστέρνα έφερε πέτρα στον ένα τοίχο για να διευκολύνεται ο καθαρισμός του πυθμένα. Τήν ίδια εποχή πρέπει να κατασκευάσθηκε και το φρεάτιο, που διακρίνεται στον έξωτερικό τοίχο του 'Οκταγώνου, όπως φαίνεται στον πίν. 6α. Σχέδιο της άνασκαφής δέν δημοσιεύθηκε στο ΑΔ.

5. Οικόπεδο οδού Καρατζά

Τό 1970 σέ οικόπεδο της οδού Καρατζά βρέθηκαν τμήματα του κτιρίου¹. Δέν άναφέρονται στο ΑΔ άλλες πληροφορίες, ούτε δημοσιεύεται φωτογραφία ή σχέδιο.

6. Εύρημα οδού Ζεφύρων

Μία άχρονολόγητη φωτογραφία του Χ. Μακαρόνα, που βρήκα στο 'Αρχαιολογικό Μουσείο τό 1973, εικόνιζε τά θεμέλια ενός μεγάλου τοίχου, που έπιανε δλο σχεδόν τό πλάτος της οδού Ζεφύρων. Δέν ύπάρχει άμφιβολία ότι τό εύρημα της φωτογραφίας σχετίζεται με τό κτίριό μας και εικόνιζε τόν κατά μήκος της οδού Ζεφύρων έξωτερικό του τοίχο.

Μέ τό συγκρότημα του 'Οκταγώνου σχετίζεται και ή α' φάση ενός μικρού λουτρού (σχ. 4, πίν. 7α), που άνασκάφηκε τόν 'Ιούλιο του 1973 στα θεμέλια οίκοδομής της οδού Μαβίλη 9². Τό λουτρό βρίσκεται ΝΑ της κόγχης του 'Οκταγώνου και ή πρώτη του φάση σχετίζεται με τό μαρτύριο του συγκροτήματος.

7. Οικόπεδο οδών Παπαρηγοπούλου και Ζεφύρων

Στό ίδιο συγκρότημα ανήκει και τό σχέδιο μιας άχρονολόγητης άνασκαφής, που φυλάγεται στο Μουσείο Θεσσαλονίκης και άπεικονίζει τμήμα κτίσματος, στον έξωτερικό τοίχο του οποίου έγγράφονται έναλλάξ ήμικυκλικές και όρθογώνιες κόγχες. Τό κτίριο περιβάλλει έξωτερικός τοίχος (περίβολος). Τό μόνο όρατό σήμερα τμήμα του 'Οκταγώνου είναι ένα λείψανο τοίχου μήκους 2 μ. και ύψους 1 μ., που βρίσκεται πλάι στην είσοδο των λουτρών ΦΟΙΝΙΞ (πίν. 7β). και πρέπει ν' ανήκει στον έσωτερικό του πυρήνα. Με βάση τά εύρήματα των παραπάνω οικόπεδων και τό φύλλο λεπτομερειών του Μουσείου Θεσσαλονίκης ό κ. 'Αργ. Κούντουρας σχεδίασε τήν κάτωψη του συγκροτήματος και του ναού³, ή όποία σέ άρκετά σημεία είναι βέβαια ύποθετική (σχ. 5 και 8).

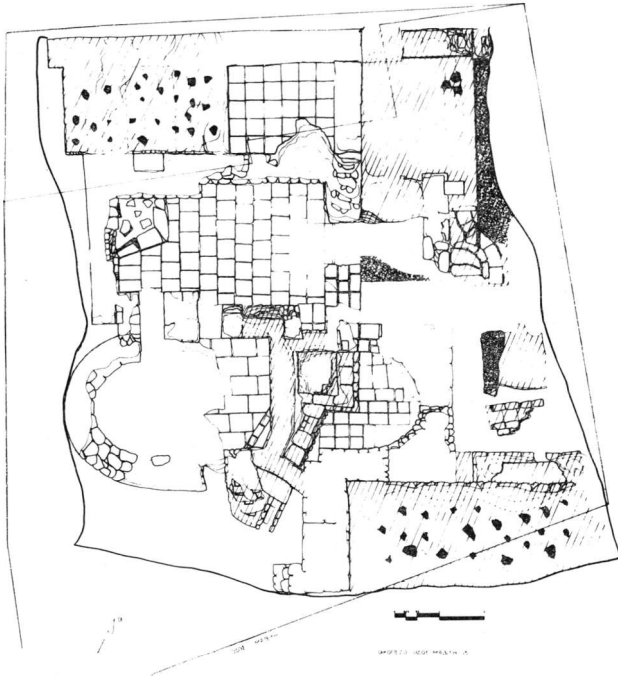
1. 'Ο.π. ΑΔ 27, 505.

2. ΑΔ 29 (1973-74) Χρονικά Β₃, 681 και 737.

3. Εύχαριστώ θερμά τόν κ. Α. Κούντουρα για τήν πολύτιμη βοήθεια του στη σχεδίαση

Τὸ Ὀκτάγωνο

Ὁ ναός ἀνήκει στὰ ἐλεύθερα οκτάγωνα (σχ. 8), ἔχει διαστάσεις 54×59 μ. καὶ εἶναι κατασκευασμένος με ἐναλλασσόμενη τοιχοδομία ἀπὸ μαρμάρινους δόμους καὶ πλίνθους. Ἀποτελεῖται ἀπὸ ἕναν ἰσχυρὸ

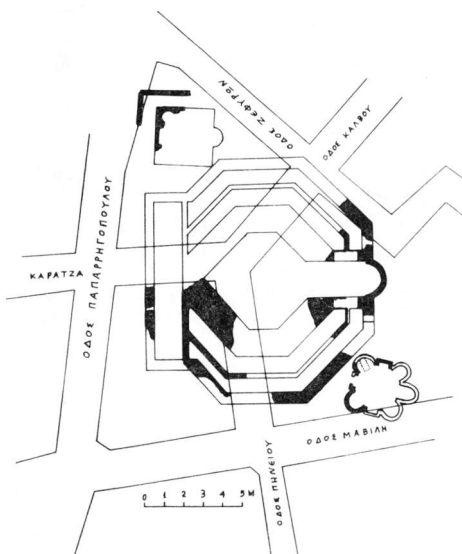
Σχ. 4. Κάτοψη τῶν ἐρειπίων τοῦ λουτροῦ τῆς οδοῦ Μαβίλη 9.

ὀκταγωνικὸ πυρῆνα διαμ. 22 μ. καὶ πλάτους πλευρᾶς 7 μ., μέσα στὸ πάχος τοῦ ὁποῦ ἀνοίγονταν πιθανότατα ἡμικυκλικές κόγχες. Τὴν παρουσία κογχῶν στὰ περίκεντρα κτίρια θεώρησε ὁ J. Lassus¹ πρόσφορη γιὰ τὴ δη-

ση τοῦ Ὀκταγώνου καὶ τοῦ συγκροτήματος. Ἐπίσης τὴν ἔφορο κ. Ι. Βοκοτοπούλου γιὰ τὴν παραώρηση τοῦ σχετικῶ φύλλου λεπτομερειῶν τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης, καθὼς καὶ τὸ φίλο κ. Θ. Παπαζῶτο γιὰ τὴ σχεδίαση τοῦ ἀρχικοῦ σκαριφήματος τοῦ Ὀκταγώνου.

1. J. Lassus, Les sanctuaires chrétiennes de Syrie, Paris 1932, 183.

μιουργία μικρῶν παρεκκλησίων μαρτύρων, τὰ ὅποια οἱ πιστοὶ προσκυνούσαν μετὰ τῆ σειρᾶ. Ὁ πυρῆνας περιβάλλεται ὑπὸ ὀκταγωνικὸ στυλοβάτη πλάτους 1,20 μ., ποῦ μαζί μετὸν πλάτους 3,20 μ. ἐξωτερικὸ τοῖχο τοῦ ναοῦ σχηματίζει διπλὴ στοᾶ μετὰ ἄνοιγμα 3,60 μ., διαμέσου τῆς ὁποίας γινόταν ἡ κυκλοφορία πρὸς τὸ μαρτύριο. Στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ Ὀκταγώνου ὑπῆρχε νάρθηκας μήκους 40 μ. καὶ πλάτους 7 μ.

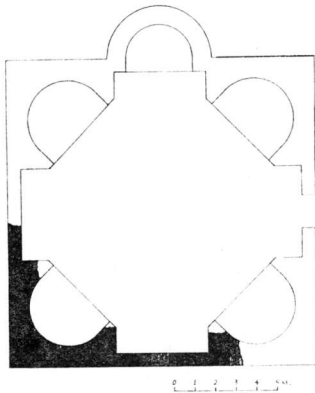

Σχ. 5. Τοπογραφικὸ τοῦ συγκροτήματος τοῦ Ὀκταγώνου μετὰ τὸ βαπτιστήριον καὶ τὸ μαρτύριο.

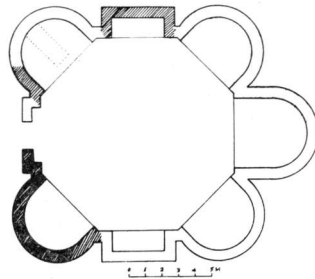
Ἀπὸ τὴν ἀναμφισβήτητα πλούσια ἐσωτερικὴ διακόσμηση τοῦ ναοῦ ἐλάχιστα εἶναι τὰ στοιχεῖα ποῦ σώθηκαν. Τὸ δάπεδο τῆς κόγχης εἶχε ἀφαιρεθεῖ καὶ σὲ κανένα οἰκόπεδο δὲ βρέθηκε δάπεδο, ποῦ ὥστόσο ὑποθέτουμε πὼς ἦταν στρωμένο μετὰ μαρμάρινες πλάκες ἢ μαρμαροθέτημα.

Ἀπὸ τὸν ὑπόλοιπο ἀρχιτεκτονικὸ διάκοσμο τοῦ ναοῦ σώθηκαν μόνον οἱ βάσεις τεσσάρων κίωνων καὶ πέντε κορινθιακὰ κιονόκρανα, ποῦ προέρχονται ἀπὸ τὴν περιοχὴ (πίν. 8α) καὶ βρίσκονται σήμερον στὴ συλλογὴ γλυπτῶν τῆς Ροτόντας. Ἡ ὁμάδα τῶν παραπάνω κιονοκράνων, σύμφωνα μετὰ

πρόσφατες μελέτες, χρονολογείται στο τέλος 5ου-άρχες 6ου αι.¹. Στις διαστάσεις των κιονοκράνων αυτών, που έχουν διάμετρο 55 εκ., ύψος 69 και άβακα 90 εκ. ταιριάζουν δύο άκόσμητα επιθήματα από τη Ροτόντα² (πίν. 8β), το ένα από τα όποια έχει χαραγμένα στη μία πλευρά τα γράμματα ΙΕ. Με το κτίριο σχετίζονται άκόμη μία βάση κι ένα έπίκρανο παραστάδας

Σχ. 6. Κάτοψη τοῦ βαπτιστηρίου.

Σχ. 7. Κάτοψη τοῦ μαρτυρίου τοῦ συγκροτήματος.

μέ δμοια άκανθα (πίν. 8γ) και ένδεχομένως ή βάση γωνιακοῦ κίονα, που παρουσιάζει, όπως και τὰ κορινθιακά κιονόκρανα, μεγάλες όμοιότητες μέ τὸ γλυπτό διάκοσμο τῆς βασιλικῆς Α τῶν Φιλίππων. Τὸ μοναδικὸ άρχιτε-

1. X. Τσιούμη-Δ. Μπακιτζή, Κιονόκρανα τῆς συλλογῆς Ροτόντας Θεσσαλονίκης, «Μακεδονικά» 19 (1979) 16-17. P. L e m e r l e, Philippes et la Macédoine orientale, Paris 1945, 406. J. P. S o d i n i, La sculpture architecturale à l'époque paléochrétienne en Illyricum, «Είσηγήσεις τοῦ δεκάτου διεθνoῦς συνεδρίου Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογίας», Θεσσαλονίκη 1981, 31 κ.έ. R. F a r i o l i, La scultura architettonica, «Corpus della scultura paleocristiana di Ravenna, Roma 1969, πίν. 12. B. A g n e l l o, Il ritrovamento subaqueo, «Byzantion» 33 (1963). W. G. B e i s c h, The History Production and Distribution of the Late Antique Capital in Constantinople, 219. Για τῆς δύο τελευταίες παραπομπές εὐχαριστῶ τὸν κ. Α. Μέντζο.

Τὸ βέβαιο είναι ότι τὰ παραπάνω κιονόκρανα, αν και έξακολουθοῦσαν νά κατασκευάζονται μέχρι τὴν άρχή τῆς βασιλείας τοῦ Ἰουστινιανoῦ, χρησιμοποιήθηκαν τουλάχιστον πάνω από μία τεσσαρακονταετία.

2. Εὐχαριστῶ τὴν κ. Δήμητρα Μπακιτζή για τὴν ὑπόδειξη αὐτή.

κτονικό μέλος, που βρέθηκε *in situ*, είναι η βάση ενός κίονα στη ΒΑ γωνία του στυλοβάτη. Ο οκταγωνικός κίονας από τις επιχώσεις του οικοπέδου της οδού Ζεφύρων 9, μαζί με το επίσης οκταγωνικό κιονόκρανο του τέλους του 4ου αι. από το οικόπεδο των οδών Μαβίλη και Πηνειού, πρέπει να προέρχονται από τους γωνιακούς κίονες της περιμετρικής στοάς του υπερώου. Με το γλυπτό διάκοσμο του ναού σχετίζονται ακόμη τρία κιονόκρανα του ναού των Ἁγίων Ἀποστόλων.

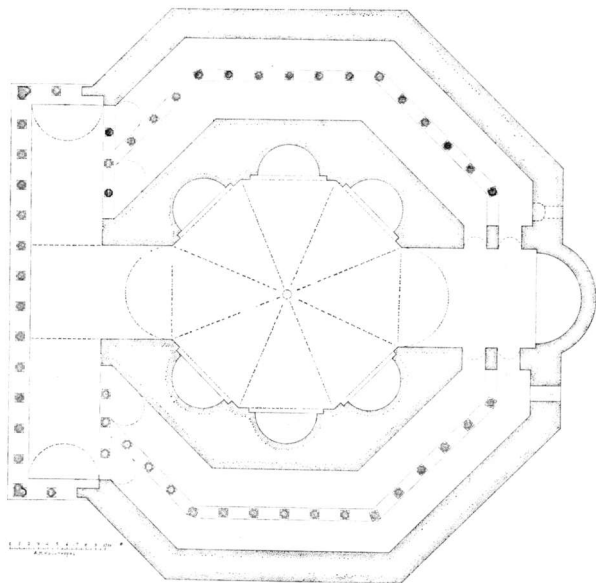
Τὰ ἐλάχιστα λείψανα του κτιρίου δὲν ἐπιτρέπουν βάσιμες ὑποθέσεις γιὰ τὴ στέγασή του. Ἐνας τεράστιος θόλος μὲ νευρώσεις, στὸ τύμπανο τοῦ ὁποίου ἀνοιγόταν παράθυρα, πρέπει νὰ κάλυπτε τὸ κέντρο τοῦ ὀκταγώνου, ἐνῶ χαμηλότερου ὕψους καμάρες θὰ στέγαζαν τὶς στοές, πὺ ἐξωτερικὰ καλύπτονταν μὲ μονόριχτη στέγη. Καμάρες ἢ σιαυροθόλια θὰ κάλυπταν τὸ νάρθηκα. Ἀπὸ τὴν κάτωψη τοῦ ναοῦ φαίνεται καθαρὰ ἡ σχέση του μὲ τὸ Ὀκτάγωνο τοῦ γαλεριανοῦ συγκροτήματος¹, ἕναν πιὸ ἐξελιγμένο τύπο τοῦ ὁποίου, ὡς πρὸς τὴ στοά, ἀποτελεῖ τὸ Ὀκτάγωνο πὺ μελετοῦμε. Τὴν ἴδια περίπου μορφή (μὲ ἐναλλασσόμενες ἡμικυκλικὲς καὶ ὀρθογώνιες κόγχες), ἀλλὰ σὲ μικρότερη κλίμακα, εἶχε καὶ τὸ βαπτιστήριο πὺ ἀνασκάφηκε τὸ 1980 ἀπὸ τὸν καθηγητὴ Ν. Μουτσόπουλο στὴ Ροτόντα. Πιθανότατα, δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τῆς εἰσόδου ἀπὸ τὸ νάρθηκα στὸν κυρίως ναό, θὰ ὑπῆρχαν κοιλίες (κλίμακες), πὺ ὀδηγοῦσαν στὴ βάση τοῦ θόλου, ὅπως συμβαίνει στὴ Ροτόντα καὶ τὸ Ὀκτάγωνο τοῦ γαλεριανοῦ συγκροτήματος.

Βαπτιστήριο. Ἡ κάτωψη τοῦ βαπτιστηρίου τοῦ συγκροτήματος συμπληρώθηκε μὲ βάση τὸ σχέδιο μιᾶς ἀχρονολόγητης ἀνασκαφῆς, πὺ ἀπεικονίζεται στὸ σχετικὸ φύλλο λεπτομερειῶν τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης (σχ. 6). Ἐχει μορφή ὀκταγώνου, πὺ ἐγγράφεται σὲ τετράγωνο, καὶ διαστάσεις 15 × 15 μ. Μέσα στὸ πλάτος ἰσὺν ἐξωτερικῶν τοίχων τοῦ τετραγώνου ἀνοίγονται διαδοχικὰ ὀρθογώνιες καὶ ἡμικυκλικὲς κόγχες. Τὴν ἴδια κάτωψη παρουσιάζουν τὰ βαπτιστήρια τοῦ Ἁγίου Ἀκιλίνου, Ἁγίου Γρηγορίου καὶ Ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Μιλάνου, πὺ χρονολογοῦνται στὸν 5ο αι.², καὶ στὴν Ἑλλάδα τὸ βαπτιστήριο τῆς βασιλικῆς τοῦ Μαστιχάρη στὴν Κῶ, τοῦ ἴδιου

1. Γ. Κ ν ι θ ἄ κ η, Τὸ Ὀκτάγωνο τῆς Θεσσαλονίκης, Νέα προσπάθεια ἀναπαραστάσεως, ΑΔ 30 (1975) 90-119.

2. A. Katchatrian, Les baptistères paléochrétiens, Paris 1962, f 327, 329, 331. Ὅπως ἀναφέρει ὁ Ch. Delvoye, Les caractéristiques de l'architecture paléobyzantine, «Corsi di cultura sull'arte ravennate e bizantina, Ravenna 1967, 93, ὁ Ἅγιος Ἀμβρόσιος σὲ ἐπίγραμμα πὺ συνέθεσε γιὰ τὸ ὀκταγωνικὸ βαπτιστήριο τοῦ Μιλάνου, γράφει ὅτι διάλεξε τὸ σχῆμα αὐτὸ λόγω τῆς συμβολικῆς ἀξίας τοῦ ἀριθμοῦ 8, πὺ ὑπερβαίνει τὸν ἀριθμὸ 7, ὁ ὁποῖος εἶναι ἄθροισμα τοῦ ἀριθμοῦ 3, συμβόλου τῆς ψυχῆς, λόγω τῶν τριῶν θεολογικῶν ἀρετῶν, καὶ τοῦ ἀριθμοῦ 4, συμβόλου τῆς ὄλης λόγω τῶν τεσσάρων στοιχείων.

αί. Έπάνω στά έρείπια του βαπτιστηρίου ιδρύθηκαν τὸ 16ο αἰ. τὰ τουρκικά λουτρά ΦΟΙΝΙΞ (Paşa Hamamı). Πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι καὶ τὸ ἀδημοσίευτο βαπτιστήριο τῆς Ροτόντας, σὲ σχῆμα ἐλεύθερου ὀκταγώνου, ἔχει τὶς ἴδιες διαστάσεις (15×15 μ.), ὅπως καὶ τὸ βαπτιστήριο τοῦ συγκροτήματος τοῦ Βαρδαρίου.

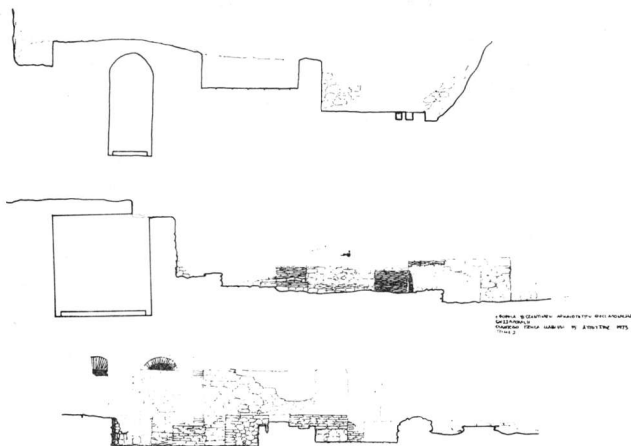

Σχ. 8. Κάτοψη τοῦ Ὀκταγώνου.

Μαρτύριο. Ἡ μορφή τοῦ μαρτυρίου (σχ. 7) προέκυψε ἔπειτα ἀπὸ λεπτομερεῖς παρατηρήσεις τῶν ἐρειπίων τοῦ λουτροῦ, πὸν ἀνασκάφηκε στὸ οἰκόπεδο τῆς ὁδοῦ Μαβίλη 9 (σχ. 4, 9 καὶ πίν. 7α). Ἡ ἔλλειψη ἀντιστοιχίας ἀνάμεσα στὶς δύο κόγχες τοῦ λουτροῦ, ἢ παρουσία δύο καμαρωτῶν τάφων στὰ θεμέλιά του, ἢ ὑπαρξὴ μιᾶς θύρας πὸν σὲ β' φάση φράχθηκε, δημιούργησε τὴν ὑποψία, ὅτι τὸ λουτρό προήλθε ἀπὸ μετασκευὴ παλιότερου κτίσματος, πὸν λόγω τῆς θέσης του¹, νοτίως τῆς ἀψίδας τοῦ Ὀκταγώνου, πρέ-

1. A. Grabar, *Martyrium*, London 1972, I, 340.

πει να ήταν μαρτύριο. Δύο μαρτύρια, που ανασκάφηκαν τελευταία στη Θεσσαλονίκη, έντοπίσθηκαν σε ανάλογη ως προς το ιερό θέση· ένα κυκλικό, πλάι στη νότια είσοδο της Ροτόνιας, κι ένα σταυρικού σχήματος, προσαρτημένο στο νότιο τοίχο της κοιμητηριακής βασιλικής της οδού 3ης Σεπτεμβρίου¹. Ἡ μορφή τοῦ μαρτυρίου που ἀνιχνεύθηκε εἶναι ἀρκετὰ σπά-

Σχ. 9. Ἡ Τομή τοῦ λουτροῦ τῆς οδοῦ Μαβίλη 9.

νια, ἀλλὰ συμφωνεῖ μετὰ τίς ὑπάρχουσες ἐνδείξεις. Πρόκειται γιὰ ἕνα οἰκία-κτίριο μετὰ ἐλεύθερες κόγχες, ἀνάμεσα στίς ὁποῖες παρεμβάλλονται «οἴκοι». Τὸ μαρτύριο ἔχει ὅμοιες διαστάσεις μετὰ τὸ βαπτιστήριον τοῦ συγκροτήματος (15 × 15 μ.) καὶ πρέπει νὰ στεγαζόταν μετὰ θόλο. Τὸ ὅτι οἱ κόγχες τοῦ ἦσαν ἐλεύθερες, φαίνεται ἀπὸ τὴν παρουσία ἀρμολογήματος στὴν ἐξωτερικὴ ὄψη τοῦ τοίχου, ποὺ συνδέει τὴ ΝΔ μετὰ τὴ ΒΔ κόγχη τοῦ μαρτυρίου. Ἀνάλογη κότωση παρουσιάζουν τὰ βαπτιστήρια τῆς Novara καὶ τοῦ Como τῆς Βορείου Ἰταλίας, ποὺ χρονολογοῦνται στὸν 5ο αἰ. καὶ τοῦ Lomello στὴν ἴδια περιοχὴ, ποὺ τοποθετεῖται στὸν 7ο αἰ.²

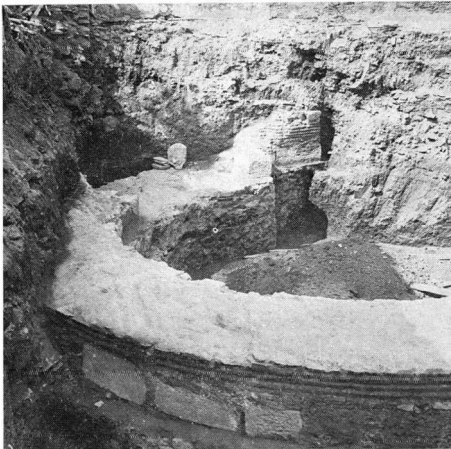
Τὰ μαρτύρια ἦταν μικροὶ οἴκοι προσευχῆς, ποὺ ἄρχισαν νὰ ἰδρύονται

1. Ε. Μαρκή - Ἀγγέλου, Τὸ σταυρικὸ μαρτύριον καὶ οἱ χριστιανικοὶ τάφοι τῆς οδοῦ 3ης Σεπτεμβρίου, ΑΕ 1981, Ἄρχ. Χρον. 53-69.

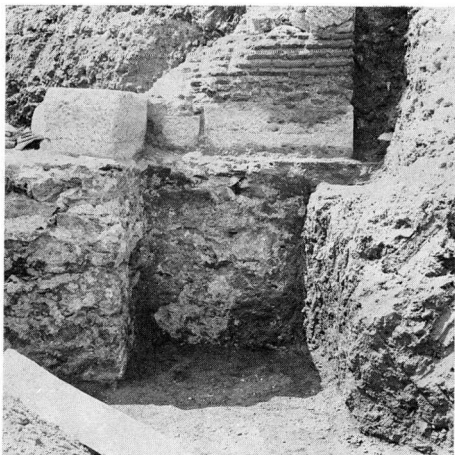
2. Α. Katchatrian, ὁ.π., f. 333, 334, 335.

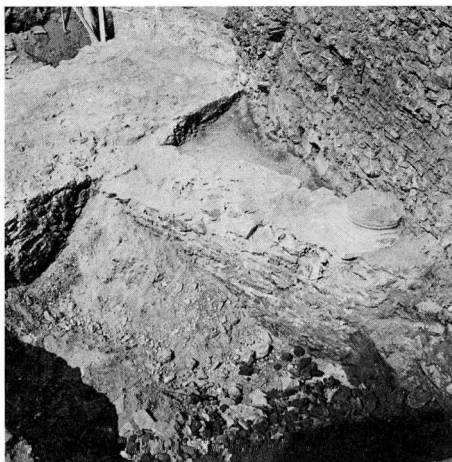
α. Ἡ κόγχη τοῦ ὀκταγώνου, ὅπως ἀποκαλύφθηκε στὰ θεμέλια οἰκοδομῆς τῆς ὁδοῦ Ζεφύρων 9.

β. Ἡ ἀψίδα τοῦ ὀκταγώνου ἀπὸ βορρά. Διακρίνεται ἡ τοιχοδομία τοῦ κτιρίου καὶ ἡ ὑποθεμελίωσή του.

α. Ἡ παρεῖα μιᾶς θύρας στοῦ νότιο τοῖχο τῆς κόγχης.

β. Ἀποψη τῆς βάσης τοῦ ὀκτάπλευρον κίονα, ὅπως βρέθηκε στοῦ βόρειο στυλοβάτη τοῦ ναοῦ.

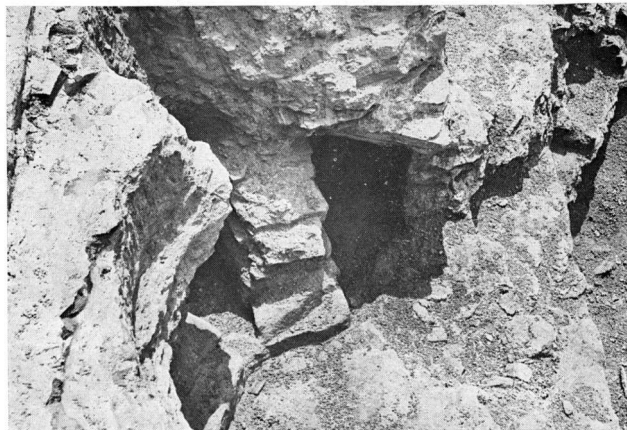
α. Οι θεμελιώσεις του εξωτερικού τοίχου και του στυλοβάτη του οκταγώνου, όπως βρέθηκαν στα θεμέλια οικοδομής των οδών Μαβίλη και Πηγειού. Στον εξωτερικό τοίχο διακρίνεται οκταγωνικό κορινθιακό κιονόκρανο.

β. Άποψη του τουρκικού λουτρού που διατηρείται στον άτάλαπτο χώρο οικοδομής της οδού Πηγειού 8. Στο κέντρο το κορινθιακό κιονόκρανο, όπως βρέθηκε μετά την κατεδάφιση των παλιών κτισμάτων.

α. Οἱ κόγχες ποῦ χρησιμοποιεῖσαν γιὰ τὴ διογένεση τοῦ θερμοῦ ἀέρα καὶ ἕνας πεσίσκος τῶν ἑποκαύσεων τοῦ τουρκικοῦ λουτροῦ τῆς ὁδοῦ Πηγειῶ 8.

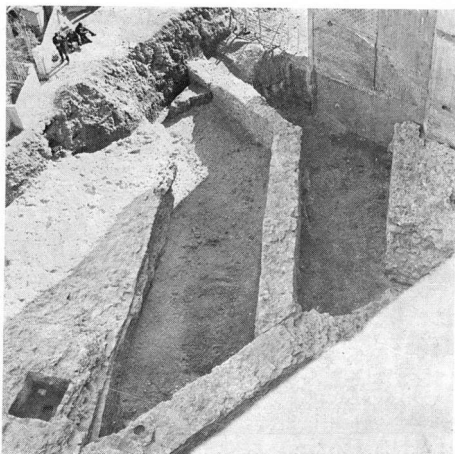
β. Ἀποψη τοῦ praefurnium τοῦ λουτροῦ τῆς ὁδοῦ Πηγειῶ 8.

α. Τὸ δάπεδο καὶ ἡ κλίμακα τοῦ ρωμαϊκοῦ σπιτιοῦ. Στὸ κέντρο ἡ θεμελίωση τοῦ στυλοβάτη τοῦ ὀκταγώνου, τμῆμα τῆς ὁποίας ἐπιχρίσθηκε μὲ ἀσβέστη σὲ μεταγενέστερη ἐποχή.

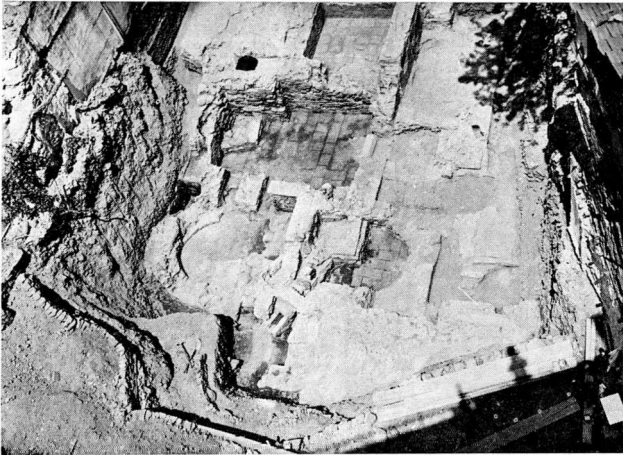
β. Τμῆμα τοῦ ἐσωτερικοῦ πυλῶνα τοῦ ὀκταγώνου, ὅπως βρέθηκε στὸ οἰκόπεδο τῆς ὁδοῦ Πηνειοῦ 8.

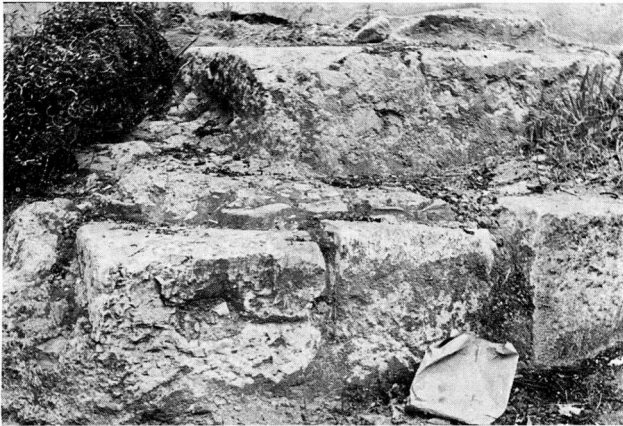
α. Ἀποψη τῶν θεμελιώσεων τοῦ ἐσωτερικοῦ πυλῶνα, τοῦ στυλοβάτη καὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ τοίχου τοῦ ὀκταγώνου στὰ θεμέλια οἰκοδομῆς τῶν ὁδῶν Κάλβου, Καρατζᾶ καὶ Πηρειοῦ. Διακρίνεται ἀριστερὰ ἡ τετράγωνη κινστήρα καὶ δεξιὰ τὸ φρεάτιο.

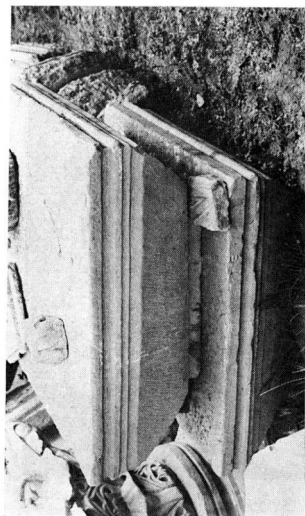
β. Οἱ θεμελιώσεις τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ τμημάτων τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ νάρθηκα τοῦ ὀκταγώνου στὸ οἰκόπεδο τῶν ὁδῶν Κάλβου-Καρατζᾶ καὶ Πηρειοῦ.

α. Ἀποψη τοῦ λουτροῦ στὰ θεμέλια οἰκοδομῆς τῆς ὁδοῦ Μαβίλη 9.

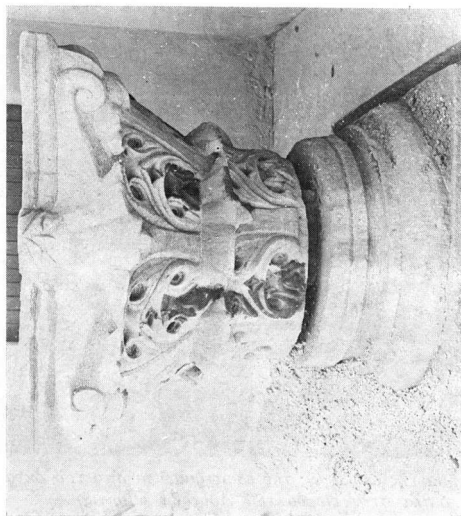
β. Μικρὸ τμῆμα τῆς ἀνωδομῆς τοῦ ἐσωτερικοῦ πυρήνα τοῦ ὄκταγώνου δίπλα στὴν εἴσοδο τῶν Λουτρῶν «Φοῖνιξ».

β. Δύο άξονσητα επιθήματα από τη Ροτόντα, πού ταιριάζουν στις διαστάσεις τών κιονοκράνων τού όκταγώνου.

γ. Επίκρανο και ή βάση παραστάδας από τη σύλλογή γλυπτών τής Ροτόντας.

α. Κουρνιαχό κιονόκρανο μέ τη βάση του από τó όκτάγωνα τού Βαυθαρίου.

από τόν 4ο αϊ. στά νεκροταφεία, γιά νά στεγάσουν τόν τάφο κάποιου μάρτυρα¹. Μετά τήν επικράτηση όμως του διαμελισμού τών όστών τών μαρτύρων, εμφανίζεται στην άνατολή τό φαινόμενο τής κατασκευής μαρτυρίων και μέσα στις πόλεις. Τά μαρτύρια αυτά ήταν προσαρτημένα στους ναούς γενικής λατρείας και άφιερωμένα στην άναμνηστική λατρεία συγκεκριμένου μάρτυρα². Τό φαινόμενο αυτό γενικεύεται στό β' μισό του 5ου αϊ. Πρέπει νά σημειωθεί, ότι τήν εποχή αυτή όλοι οί ναοί ήταν άφιερωμένοι άποκλειστικά στη λατρεία του Θεού, ένδω τά μαρτύρια συνδέονταν με τήν άναμνηστική λατρεία συγκεκριμένου μάρτυρα, πού είτε άνήκε στό τοπικό μαρτυρολόγιο είτε μεταφέρθηκε από άλλο. Κατά τόν Grabar, ή τοποθέτηση λειψάνων μαρτύρων σ' ένα από τά παραβήματα του ιεροϋ (παστοφώρα), πού παρατηρείται στόν 6ο αϊ., σήμανε τήν άρχή τής άφιέρωσης τών ναών στό όνομα τών μαρτύρων, τούς όποιους ως τότε τιμούσαν μόνο στά προσαρτημένα στις έκκλησίες μαρτύρια³.

Σύμφωνα με τήν Passio altera του Άωνούμου, ή περιοχή τής Χρυσής Πύλης ήταν ό τόπος μαρτυρίου του Άγίου Νέστορος, όπου, μετά τή νίκη του κατά του Αυαίου, μεταφέρθηκε κατά διαταγή του Μαξιμιανού και άποκεφαλίσθηκε από τόν προτέκτορα Μινουκιανό⁴. «Όργισθείς οϋν ό βασιλεύς, εκέλευσεν ως χριστιανόν, άπενεχθήναι αυτόν έν τοις δυτικοις τής πόλεως μέρεςιν, έν τή έπονομαζομένη Χρυσέα Πύλη»⁵. Με τήν άναμνηστική λατρεία του τόπου μαρτυρίας του άθλητου Νέστορος, πρέπει, κατά τή γνώμη μου, νά συνδέεται τό μαρτύριο του μεγάλου όκταγωνικού ναού τής περιοχής Βαρδαρίου⁶.

Χρονολόγηση. Δέν υπάρχουν ακριβή στοιχεία γιά τή χρονολόγηση του Όκταγώνου, εκτός από τά κιονόκρανα. Η άρχαϊκή μορφή του ναού όμως

1. A. Grabar, *Martyrium*, ό.π., I, 47 και 335.

2. A. Grabar, ό.π., I, 348, και J. Lassus, ό.π., 158. Σύμφωνα με τίς άπόψεις τών παραπάνω έρευνητών τό λείψανο του μάρτυρα τοποθετείται σ' ένα πλευρικό οικόδομημα, πού ακολουθεί τήν παράδοση τών μασσωλείων, στό πλάι τής άψίδας του ιεροϋ και ή παρουσία του επιβάλλει σ' όλόκληρο τό ναό μιá μορφή άφιερωμένη στα μασσωλεία-μαρτύρια.

3. A. Grabar, ό.π., 342, και J. Lassus, ό.π., 161.

4. P. Lemerle, *Les plus anciens recueils des miracles de Saint-Demétrius*, II, *Commentaire*, Paris 1981, 200.

5. Μ. Χατζηιωάννου, Άστυγραφία Θεσσαλονίκης, β' έκδ., Θεσσαλονίκη 1979, 31.

6. Η τοπογραφική ένδειξη «έν τή έπονομαζομένη Χρυσέα Πύλη» ένισχύει τήν άποψη ότι τέ Όκτάγωνο ήταν μαρτύριο. Σύμφωνα με τή συνθήκη τής Άφρικής του 401, τά μαρτύρια θεωρούνται νόμιμα, μόνον όταν ιδρύονται εκεί πού βρίσκεται ένα λείψανο ή όπου μιá σοβαρή παράδοση τοποθετεί τήν κατοικία, τήν ιδιοκτησία ή τόν τόπο εκτέλεσης κάποιου μάρτυρα.

και τὸ μέγεθός του, ποὺ προϋποθέτει πολυετὴ κατασκευὴ, ἐπιβάλλουν νὰ δεχθῶμε γι' αὐτὸ μιὰ πραιοτέρα χρονολόγησι ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 5ου-ἀρχῆς βου αἰ., ὅπου τοποθετεῖται ἡ κατασκευὴ τους.

Στὴ σειρὰ τῶν παλαιοχριστιανικῶν μνημείων τῆς Θεσσαλονίκης τὸ Ὑκτάγωνο τοῦ Βαρδαρίου φαίνεται νὰ κατασκευάσθηκε μετὰ τὸ Ὑκτάγωνο τοῦ γαλεριανοῦ συγκροτήματος, ποὺ κατὰ μία τελευταία ἄποψι εἶναι κτίσμα τοῦ Θεοδοσίου¹ καὶ μετὰ τὴ μετατροπὴ τῆς Ροτόντας σὲ ναὸ (τέλος 4ου αἰ.)², ποὺ χρησίμευσε ὡς πρότυπο γιὰ τὴν κατασκευὴ του. Δὲν ἀποκλείεται τὰ δύο κτίρια (Ροτόνια καὶ Ὑκτάγωνο) νὰ εἶχαν προγραμματισθεῖ μαζὶ, ἀλλὰ τὸ δεύτερο νὰ ὀλοκληρήθηκε πολὺ ἀργότερα (τέλος 5ου-ἀρχῆς βου αἰ.). Στὸ χρονολογικὸ συσχετισμὸ τῶν δύο παραπάνω μνημείων συνηγορεῖ καὶ ἡ θέση τους στὰ δύο ἄκρα τῆς πόλης, ποὺ φαίνεται ὄχι τυχαία, ἀλλὰ σὰν ἀποτέλεσμα ἐπιλογῆς κάποιου φιλόδοξου οἰκοδομικοῦ σχεδιασμοῦ τῆς Θεσσαλονίκης, ποὺ φαίνεται ἔργο ἐνὸς ἀνθρώπου, τοῦ Θεοδοσίου ἴσως. Τὸ οἰκοδομικὸ αὐτὸ πρόγραμμα προέβλεπε τὴν ἀντίστοιχη ἴδρυσιν, κοντὰ στὶς δύο κύριες πύλες τῆς πόλης, ἐνὸς μνημείου μὲ θριαμβευτικὸ καὶ τιμητικὸ γιὰ τοὺς μάρτυρες χαρακτῆρα (Ροτόνια) κι ἐνὸς μνημείου ἀφιερωμένου στὴ μνήμη συγκεκριμένου μάρτυρα (Ὑκτάγωνο τῆς Χρυσῆς Πύλης). Σὲ μιὰ πρώτη χρονολόγησι τοῦ Ὑκταγώνου συνηγορεῖ, ἐκτός ἀπὸ τὴν κάτοψή του, ποὺ παρουσιάζει ὁμοιότητες μὲ τὸ γαλεριανὸ Ὑκτάγωνο, τὸ κορινθιακὸ κιονόκρανο τοῦ 4ου αἰ., ποὺ βρέθηκε στὸ θεμέλιο τοῦ ἐξωτερικοῦ τοῦ τοίχου. Ἀντίθετα σὲ ὀψιμότερη χρονολόγησι μᾶς κατευθύνει ἡ παρουσία τῆς διπλῆς στοᾶς (στὴ Ροτόνια ὑπάρχει μόνο μία) καὶ τοῦ νάρθηκα, ποὺ ἐμφανίζεται σὲ πολὺ μεταγενέστερα Ὑκτάγωνα (Ὑκτάγωνο τῆς Παρθένου στὸ Γαριζίν, Ὑκτάγωνο Φιλίππων, Ἅγιος Βιτάλιος)³. Ἔτσι τὸ θέμα τῆς χρονολόγησις τοῦ Ὑκταγώνου μένει ἀκόμη ἀνοικτό. Ὅπως δὲ ἴσως ὁμοίως τὸ κτίριο πρέπει νὰ κατασκευάσθηκε μέσα στὸν 5ο αἰ.

Ὁ βίος τοῦ κτιρίου ὑπῆρξε πολὺ σύντομος. Ἐνας μεγάλος σεισμὸς ποὺ τοποθετεῖται πρὶν ἀπὸ τὸν Ἰουστινιανὸ, γύρω στὰ 518, οἱ ἐπιπτώσεις

1. Χαράλαμπος Μπούρα, Παρατηρήσεις στὸ Ὑκτάγωνο τῆς Θεσσαλονίκης, «Xe Congrès International d'Archéologie Chrétienne», Thessalonique 1980, Résumé, 69-70.

2. Τὴν ἄποψι αὐτὴ δέχεται ὁ Τοῦρ καὶ ἡ Μαρία Σωτηρίου, Προβλήματα τῆς εἰκονογραφίας τοῦ τρούλου τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Θεσσαλονίκης, ΔΧΑΕ, Περιοδος Δ', Τόμος ΣΤ', 1970-72, Ἀθῆναι 1972, 191-204. Ἡ Μ. Σωτηρίου πιστεύει ὅτι ἡ θεματολογία τοῦ τρούλου τῆς Ροτόντας ἐμφανίζεται μετὰ τὸ θρίαμβο τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ βρίσκει πλήρη ἀνάπτυξιν στὴν ἐποχὴ τοῦ Μ. Θεοδοσίου.

3. R. Krauthemer, Early Christian and Byzantine Architecture, London 1965, 116, 119, καὶ Στ. Πελεκανίδη, Ἀνασκαφὴ Φιλίππων, ΠΑΕ 1979, 97

του όποίου άνιχνεύθηκαν τελευταία στην 'Αχειροποίητο¹ και τη Ροτόντα, πρέπει να κατέστρεψε το 'Οκτάγωνο. 'Ο αντίκτυπος του σεισμού σέ συνδυασμό με μία πληροφορία του Ψευδοκωδινού, ότι ό 'Αναστάσιος Δίκωρος χρησιμοποίησε στο ναό του 'Αγίου Πλάτωνος δέκα ανάγλυφους κίονες που προέρχονται από τη Θεσσαλονίκη², ίσως άποτελεί ένδειξη για την προέλευση των κίωνων αυτών από το κατεστραμμένο 'Οκτάγωνο. Μετά την καταστροφή του 'Οκταγώνου, άλλ' άγνωστο πότε ακριβώς, ένα μοναστήρι εγκαθίσταται στο χώρο του συγκροτήματος. Σύμφωνα με τα όστρακα που βρέθηκαν κατά την άνασκαφή του λουτρού της όδου Μαβίλη 9 (άφθονα παλαιοχριστιανικά και λίγα πρώιμα βυζαντινά), ή εγκατάσταση αυτή δέν απέχει πολύ από το σεισμό. Τότε το μαρτύριο μετατρέπεται σέ λουτρό της μονής και ή λατρεία του άγιου Νέστορος μεταφέρεται στην περιοχή του 'Αγίου Δημητρίου, όπου κατά παράδοση ό Fetiyé τεκές³, κτισμένος στην πλατεία νοτίως της βασιλικής, ήταν προηγουμένως ναός άφιερωμένος στη μνήμη του.

'Η περισυλλογή άριθμού ποικίλων όστράκων βυζαντινών άγγείων κατά την άνασκαφή της κόγχης του 'Οκταγώνου, που άρχίζουν από τά πρώιμα έφυλασμένα μέχρι τά βυζαντινά, και ή διάνοιξη μίας κόγχης προθέσεως στον άνατολικό τοίχο του, ένισχύουν την ύπόθεση, ότι ό χώρος λειτούργησε ως μοναστηριακός σέ όλη τη βυζαντινή έποχή. 'Επάνω στα έρείπια του όκταγωνικού ναού πρέπει να εγκαταστάθηκε το καθολικό της μονής, για τη μορφή του όποίου δέν είμαστε όμως σέ θέση να διατυπώσουμε καμία ύπόθεση.

Για την ταύτιση του συγκροτήματος με μαρτυρημένο μοναστήρι δέν υπάρχουν στοιχεία' άστόσο ένα μετόχι των 'Ιβήρων τιμώμενο στο όνομα του 'Αγίου Γεωργίου, που μνημονεύεται για πρώτη φορά το 1346 και για δεύτερη στη γειτονία της Χρυσής το 1421⁴, δέν αποκλείεται να έχει τοπογραφική σχέση με το 'Οκτάγωνο. 'Ισως άκόμη ή άρχαία μονή του 'Αγίου Γεωργίου του 'Ακρουλλίου, που άναφέρει ό Καμενιάτης το 904, με «το πρόπύλιον και τους έκατέρωθεν του ναού περιδρόμους»⁵, να σχετίζεται

1. Θ. Παπαζώτου, 'Ο μεγάλος ναός της Θεοτόκου στη Θεσσαλονίκη, «Μακεδονικά» 22 (1982) 112-131.

2. R. Janin, La géographie ecclesiastique de l'empire byzantine, Paris 1953, 418. T. Tafel, De Thessalonica ejusque agro, Variorum Reprints, London 1972, 158. Εύχαριστώ για την πληροφορία τον κ. Π. Θεοδωρίδη.

3. R. Janin, Les églises et les monastères des grands centres byzantines, Paris 1975, 399.

4. F. Dölger, Aus den Schatzkammern des heiligen Berges, München 1948, No 24, σ. 70, και No 9, σ. 102.

5. I. Καμενιάτης, De expugnatione Thessalonicae, Berlin 1838, 557-559, και R. Janin, ό.π., 363.

ένδεχομένως με τὸ κτίριό μας, ἐφόσον ἀποδειχθεῖ ὅτι βρισκόταν στὴν ὁδὸ καθόδου τοῦ Καμενιάτη πρὸς τὸ λιμάνι. Ἡ πρόσφατη δημοσίευση ἀπὸ τὸν Eyiçe¹ ἐνὸς χάρτη τῆς Θεσσαλονίκης τοῦ 1882-1883 προσφέρει μιὰ ἐνισχυτικὴ μαρτυρία πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτή. Στὸ χάρτη φαίνεται καθαρὰ πὼς ἡ μόνη ἀρτηρία, πὸ ὁδηγοῦσε ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη στὸ λιμάνι τοῦ Μ. Κωνσταντίνου, εἶναι ἡ σημερινὴ ὁδὸς Ἀλεξάνδρας Παπαδοπούλου, πὸ κατέληγε ὁμαλὰ στὸ δυτικὸ ἄκρο τῆς ὁδοῦ Ἁγίου Δημητρίου. Στὸ σημεῖο ἐκεῖνο μία κάθετος, πὸ περνοῦσε ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ σημερινοῦ ναοῦ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων καὶ τοῦ Ὀκταγώνου, ἔφερνε στὴν Ἐγνατία καὶ διὰ τῆς Λέοντος Σοφοῦ στὸ λιμάνι. Τὸ ἴδιο σχέδιο ἐπαναλαμβάνει γιὰ τὸ ἄνω ἀπὸ τὴν Ἐγνατία τμήμα τῆς Θεσσαλονίκης τὸ σχ. 1. Ἡ τουρκοκρατία σήμανε τὸ τέλος τοῦ χριστιανικοῦ βίου τοῦ συγκροτήματος. Τότε ἀρχίζει ἡ συστηματικὴ λιθαρπαγὴ τῶν τοίχων του, πὸ πρέπει νὰ προμήθευσαν ὕλικὸ γιὰ πολλὰ τουρκικὰ κτίρια. Τὴν ἐποχὴ αὐτὴ κατασκευάσθηκαν μέσα στὰ θεμέλια τῶν τοίχων του ἡ στέρνα καὶ τὸ φρεάτιο, πὸ ἀποκαλύφθηκαν τὸ 1972 σὲ οἰκοδομὴ τῆς ὁδοῦ Κάλβου. Τὸ 16ο καὶ 17ο αἰ. ἰδρύνονται ἐπάνω στὰ ἐρείπια τοῦ συγκροτήματος τὸ Paşa Hamami (λουτρὰ ΦΟΙΝΙΞ) καὶ ἕνα δεῦτερο μικρότερο λουτρό, τὸ caldarium τοῦ ὁποῦ ἀποκαλύφθηκε στὸ οἰκόπεδο τῆς ὁδοῦ Πηνειοῦ 8. Μετὰ τὴ μικρασιατικὴ καταστροφὴ τοῦ 1922 ὁ Ὄργανισμὸς Προνοίας κατασκεύασε στὰ ἐρείπιά του παράγκες καὶ ἐγκατέστησε πρόσφυγες. Σήμερα στὴν περιοχὴ τοῦ συγκροτήματος δὲν ὑπάρχει τίποτε, ἐκτὸς ἀπὸ ἕνα λείψανο τοίχου, πὸ νὰ θυμίζει τὴν ὑπαρξὴ του.

9η Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων
Θεσσαλονίκης

ΕΥΤΕΡΠΗ ΜΑΡΚΗ

1. S. Eyiçe, Ἡ Θεσσαλονικὴ στὰ χρόνια τῆς γέννησης τοῦ Ἀττατούρκ, «Ἀφιέρωμα στὸν Ἀττατούρκ», Istanbul 1981, πίν. 3. Ὁ χάρτης ἀναδημοσιεύθηκε ἀπὸ τίς κυρίες Α. Σαμουηλίδου καὶ Α. Στεφανίδου-Φωτιάδου στὸ περιοδ. «Ἀρχαιολογία» 7, Μάιος 1983, 54.

RÉSUMÉ

E u t e r p i M a r k i, Une grande église octogonale inconnue à Thessalonique.

Les fouilles d'urgence exécutées pendant les dernières années au nord de la place actuelle du Vardar et dans la région qui se limite aujourd'hui par les rues Paparrigopoulou, Zephiron et Mavili, ont donné des éléments pour l'existence d'une grande église octogonale dans ce quartier de Thessalonique.

L'octogon était le centre d'un complexe monumental comprenant un mur d'enceinte, un baptistère octogonal et un martyrium au sud-ouest du sanctuaire. L'église représente le type d'octogon libre. Au niveau des fondements elle se compose d'un massif octogonal. Sur celui-ci se formaient des conques semicirculaires entourées d'une stoa octogonale double. A l'ouest il y avait un narthex rectangulaire. De la décoration monumentale de l'octogon sont conservés seulement quatre bases et quatre chapiteaux corinthiens, une base et un chapiteau de pilier et deux chapiteaux impostes sans décoration. Par son plan, son rôle liturgique du martyrium et son emplacement, le monument confirme un rapport avec la Rotonde et peut se dater après la transformation de cette dernière en église chrétienne, placée à l'époque Théodosienne. Pourtant ses chapiteaux se datent à la fin du 5ème siècle.

L'Octogon était probablement un martyrium commémoratif relié avec le lieu d'exécution du martyr Nestor, qui selon le Passio Altera d'Anonyme, fut martyrisé près de la porte dorée à l'ouest de Thessalonique.